

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Степан Віднянський

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РОКІВ І ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У статті розглядається вплив Першої світової війни на активізацію національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи, формування ідеологій національного державотворення і спільні риси та особливості державного будівництва в регіоні, зокрема в Чехословаччині, у міжвоєнний період.

***Ключові слова:** Перша світова війна, Центрально-Східна Європа, національно-визвольна боротьба, становлення національних держав.*

Закінчення Першої світової війни (1914–1918 рр.), що була закономірним наслідком загострення суперечностей між державами Європи, але й водночас стала проявом міжнаціональних, соціальних та інших внутрішніх проблем у європейському суспільстві, духовної та моральної кризи світової цивілізації, підводило ризику під усім довоєнним розвитком людства, яке ще під час неї розпочало пошук дійових засобів розв'язання своїх найболючіших проблем. Велика війна довела єдність та взаємозалежність світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей та поклала початок новітній історії людства.

Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки світової війни не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Утім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі

ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували авторитарні, тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи у нову, Другу світову війну (1939–1945 рр.), ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Причини такого розвитку історичних подій треба шукати насамперед у недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жахливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років унаслідок першої світової економічної кризи.

Перша світова війна, насамперед, спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни у багатьох регіонах світу, насамперед у Європі — основному театрі воєнних дій. Щодо політичної мапи світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час перебігу війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Габсбургів, Гогенцоллернів, Романових та турецьких султанів розпалися і перестали існувати. Загалом війна і революції у ряді європейських країн спричинили крах монархій: із 41 правлячої династії в Європі напередодні війни після її завершення залишилося лише 17. На їх уламках у результаті переростання національно-визвольних рухів поневолених народів у національно-демократичні революції постали нові держави — Польська Республіка, Чехословацька Республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка і Західно-Українська Народна Республіка, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також частково Болгарії. Отже, Перша світова війна прискорила та загострила процес становлення національної державності народів Центрально-Східної Європи, який був проявом закономірності суспільно-політичних подій, історичної зумовленості їх нового відродження.

Зокрема, розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Нагадаємо, що напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина була другою за територією (676545 км²) і третьою за населенням (понад 51 млн. чол.) державою Європи, до складу якої, крім

власне австрійських та угорських земель, входили Чехія, Моравія, Сілезія, Гарц, Далмація, Крайна, Істрія, Трієст, Трансильванія, Хорватія, Славонія, Банат, Словаччина, порт Фіуме, а також західноукраїнські землі — Галичина, Буковина та Угорська Русь (Закарпаття). За переписом населення 1910 р. у монархії проживали представники близько 30 націй та народностей, найчисельнішими з яких були: німці (12 млн.), угорці (10 млн.), чехи (6,5 млн.), поляки (5 млн.), хорвати і серби (3,5 млн.), румуни (понад 3 млн.), словаки (2 млн.), словенці (1,2 млн.). Українці (істор. назва — русини) склали до 8% населення монархії — понад 4 млн. чол., у т.ч. понад 3,5 млн. галичан і буковинців — у Австрії, та близько 0,5 млн. закарпатців — в Угорщині¹. Отже, так звані панівні нації — німці й угорці — разом склали лише близько 44% населення Австро-Угорщини, тоді як «підвладні народи», зокрема слов'яни (45%) і румуни (6%), становили більшість населення монархії — понад 51%.

У складі багатонаціональної Австро-Угорської монархії лише Хорватія і Славонія мали окремих сейм, а Галичина, Буковина та Чехія — обмежений автономний статус. Лише на південному сході Європи існували національні держави — Греція, Румунія, Сербія, Болгарія і маленька Чорногорія. Національно-визвольні рухи в Центрально-Східній Європі ще з середини ХІХ ст. були важливим фактором політичного життя в цьому регіоні Європи, втім до воєнно-політичних катастроф у ході Першої світової війни пригноблені народи в складі трьох імперій не могли розраховувати на державну незалежність. Окрім того, Центрально-Східна Європа була з етнічного боку надто строкатою, аби сформувати чіткі та життєздатні національні держави, що, до речі, підтвердив міжвоєнний розвиток новопосталих тут країн. Отже, принцип націоналізму був хоча і потужним, але досить сумнівним важелем для політичної реорганізації цієї частини Європи.

У цьому треба шукати й пояснення того факту, що значна частина представників національно-визвольного руху пригноблених народів регіону напередодні й на початку війни виступала з лояльними заявами. Наприклад, у підросійській Україні С. Петлюра, редактор журналу «Українська жизнь», 30 липня 1914 р. написав статтю-відозву «Війна і українці», де доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою, хоча й висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українців зміниться, і взагалі українське питання буде поставлене на порядок денний. А політичні сили, які репрезентували інтереси українців, що проживали в межах імперії Габсбургів (засновані на початку серпня 1914 р. Головна Українська Рада на чолі з К. Левицьким і Союз визволення України), обрали австро-німецьку орієнтацію. Зокрема, Д. Донцов пропонував пов'язати геополітичне

майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, закликаючи напередодні очевидного конфлікту цих держав з Росією та її союзниками (у разі поразки останніх) до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю». Утворений у жовтні 1914 р. Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, у свою чергу, підтримав маніфест від 14 серпня 1914 р. головнокомандувача російських військ, адресований до поляків, котрий проголошував наміри об'єднати всі польські землі під скіпетром царя з наданням їм «самоуправління». У той же час лояльну позицію стосовно Німеччини з початку війни зайняли польські представники Сілезії, Познаньщини і Помор'я, а прибічники австро-німецької орієнтації в Галичині і Кракові (В. Вітос, В. Сікорський, Ю. Пілсудський) ще в серпні створили Головний національний комітет, який поставив собі за мету об'єднання Королівства Польського з Галичиною під владою Габсбургів. Про лояльність до імператора і австрійського уряду в перші дні війни заявили і представники чеських політичних партій, включаючи соціал-демократів і соціалістів, хоча існувало і доволі впливове русофільське угруповання на чолі з К. Крамаржем, В. Клофачем та інш. Те ж саме зробили представники словацьких партій і угруповань, які на чолі з аграрієм М. Годжею через пресу заявили про вірність Габсбургам і підтримку війни до переможного кінця. Щодо південних слов'ян, то у 1914 р. більшість з них не уявляли себе поза Габсбурзькою монархією: переважна більшість політичних партій Хорватії, Словенії, Долмації, Боснії та Герцеговини теж демонстрували свою відданість імперії, і лише невелика частина політичних діячів південнослов'янських областей Австро-Угорщини від самого початку війни зробила ставку на перемогу Антанти (деякі з них вимушені були емігрувати за кордон)².

Центрально-Східна Європа від найдавнішого часу знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, але й водночас була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка географічного розташування регіону в центрі Європейського континенту, його геополітичне й стратегічне положення, природні багатства та родючі землі обумовлювали завжди постійний і підвищений інтерес до нього провідних держав світу. А загострення суперечностей між країнами центрально-східноєвропейського регіону, міжнародні протиріччя та бездержавність багатьох його народів напередодні Першої світової війни робили цей регіон важливим об'єктом міжнародної політики провідних держав. Не випадково Центрально-Східна Європа стала не тільки головним театром воєнних дій, а по суті й головною причиною і предметом світової війни, адже практично усі її учасники мали свої інтереси, цілі та плани в цьому регіоні³.

Важливо відзначити, що аж до останнього року війни союзники не бажали розвалу Габсбурзької імперії, яка уявлялася оплотом стабільності в Центрально-Східній Європі. Метою Заходу був не розвал, а реформування Австро-Угорщини. У західних столицях намагалися за будь-яку ціну укласти сепаратний мир з Віднем. На роль посередника у переговорах претендували тоді нейтральні США в особі президента В. Вільсона. Така зовнішньополітична тактика була частиною американської стратегії «мир без перемоги». Лінія на укладення сепаратного миру з Віднем ще більше посилилася з кінця 1916 р., коли воюючі держави, відгукнувшись на заклик президента Вільсона, виступили із заявами про власні воєнно-політичні цілі у війні. Навіть після оголошення США війни Німеччині (квітень 1917 р.), а згодом Австро-Угорщині (грудень 1917 р.) союзники не полишали дипломатичних зусиль, спрямованих на відрив Відня від Берліна. Але після відмови Габсбургів укласти сепаратний мир і під впливом революційних подій 1917 р. у Росії політика союзників щодо Австро-Угорщини зазнала змін: вони почали заохочувати національно-визвольні рухи пригноблених народів імперії і зробили їх самовизначення «метою війни».

На розвиток національно-визвольного руху народів Центрально-Східної Європи особливий вплив мала насамперед Лютнева революція в Росії, яка продемонструвала реальну можливість падіння деспотичного монархічного режиму, що здавався непохитним. Крах однієї з наймогутніших імперій здійснив величезний вплив на всі прошарки населення Центрально-Східної Європи, викликав надії у пригноблених народів на своє визволення і спонукав їх до політичної активності.

За розвитком подій у революційній Росії уважно стежили польські, чеські, словацькі, південнослов'янські діячі національно-визвольного руху як на батьківщині, так і в еміграції, вбачаючи в особі Тимчасового уряду свого політичного союзника, особливо після того, як він в опублікованій у березні 1917 р. відозві висловився за «відновлення незалежності Польської держави». Позиція Тимчасового уряду знайшла схвалення у союзників, однак французький уряд, наприклад, через неясність відносно розвитку ситуації в Росії постарався забезпечити собі надійну позицію у розв'язанні польського питання і сприяв створенню в червні 1917 р. польських збройних сил у Франції для використання їх на Західному фронті. Тимчасовий уряд, у свою чергу, дав згоду на створення чехо-словацьких легіонів у Росії, за що активно взялася створена Т. Масариком у березні 1917 р. філія Чехословацької національної ради в Росії. У цей же час посилювався національно-визвольний рух південнослов'янських народів і розпочався процес консолідації політичних сил в еміграції з метою створення єдиної південнослов'янської держави.

Жовтнева революція в Росії, заклик більшовицького вождя В. Леніна до національного самовизначення викликали, з одного боку, активізацію національно-визвольних зусиль пригноблених народів Центрально-Східної Європи, наростання хвилі вимог «права націй на самовизначення» в їх середовищі, а з іншого — посилення підтримки національно-визвольного руху народів регіону з боку держав Антанти, що вбачали в ньому альтернативу соціалістичній революції. Адже більшовицькі ідеологи виступили з планами соціалістичного переустрою Європи і розглядали, зокрема, можливість трансформації Габсбурзької монархії у соціалістичну федерацію. Причому головною метою Леніна було не стільки національне самовизначення, скільки створення у регіоні могутньої, зорієнтованої на радянську Росію регіональної держави.

Багато в чому саме ці більшовицькі плани, а також дезінтеграційні процеси в багатонаціональній Дунайській монархії (прагнення чехів і словаків утворити свої держави, що входили б до Австро-Угорщини на правах федерації і користувалися б рівними правами зі всіма іншими націями, наміри словенців, хорватів і сербів щодо створення повністю незалежної Югославії, бажання українців позбавитися польського впливу тощо), що посилювалися і загрожували самому її існуванню, прискорили появу свого роду альтернативної мирної програми США, більш відомої як «14 пунктів президента Вільсона», оприлюдненої 8 січня 1918 р.

Безпосередньо проблем народів Центрально-Східної Європи, зокрема Австро-Угорщини, стосувалися десятий та одинадцятий пункти програми Вільсона, що були, до речі, достатньо розпливчастими й могли трактуватися по-різному. Виступаючи й надалі проти дезінтеграції монархії як геополітичного цілого, США водночас вимагали у десятому пункті надання народам Австро-Угорщини «найвільнішої можливості автономного розвитку». У пункті одинадцятому говорилося: «Румунія, Сербія і Чорногорія мають бути звільнені; окуповані території відновлені; Сербія має здобути вільний і безпечний вихід до моря» (останнє суперечило планам збереження Австро-Угорщини та зачіпало інтереси італійців). Далі йшлося про кордони балканських держав, які повинні формуватися згідно з «історично усталеними лініями та принципами національності». Лише тринадцятий пункт чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави, яка «повинна бути створена із долученням до неї територій з виключно польським населенням».

Отже, багатонаціональній Габсбурзькій монархії союзниками немовби надавався шанс для реформування на ліберальних федеративних засадах. У Відні, однак, упродовж першої половини 1918 р. так і не зуміли використати миротворчий потенціал 14 пунктів президента Вільсона, що не виключав можливості збереження цілісності Австро-Угорщини у межах

«спадкових» провінцій з метою хоча б частково тримати складну політичну ситуацію в регіоні під контролем і використання, зокрема, Дунайської федерації у вигляді буферу, з одного боку, проти Німеччини, з іншого — проти більшовицької Росії та «червоної хвилі», що загрожувала Центрально-Східній Європі. Пов'язані з Брестським миром тимчасові успіхи на Сході і сподівання перемогти держави Антанти на Західному й Південному фронтах стали своєрідною Пірровою перемогою, які не дали змоги Габсбургам реалістично оцінити ситуацію. Більше того, у Відні опинилися перед суворою необхідністю відповідати на активний психологічно-пропагандистський наступ держав Антанти, який у поєднанні з революційною пропагандою більшовиків завдавав непоправної шкоди послабленій у виснажливих битвах цісарській армії.

Слід відзначити, що подібна тактика союзної дипломатії (14 пунктів Вільсона та їх різне розуміння й тлумачення західними політиками) дещо дезорієнтувала опозиційні Габсбургам політичні сили в середовищі пригноблених народів імперії та еміграції з її слов'янських земель. Зокрема, мирні заяви керівників союзних держав щодо майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво порушували великосербські плани, радикальні наміри чеських і словацьких політиків, а також зачіпали інтереси союзників по Антанті — Італії та Румунії, які відповідно претендували на суміжні області монархії. Але поряд з усе більшим послабленням монархії Габсбургів у ході війни наростав національно-визвольний рух пригноблених нею народів, посилювалася активність і вплив на західних політиків й громадськість їх емігрантських осередків. У Англії, наприклад, вони користувалися дієвою підтримкою слав'янофільського лоббі на чолі з професором Р.У. Сетоном-Вотсоном та його журналом «Нова Європа», які з успіхом наполягали на поділі Австро-Угорщини та на утворенні нових етнічних держав.

За таких умов, починаючи з середини 1918 р., у Вашингтоні, як і в інших столицях країн Антанти, вирішили зробити остаточну ставку у боротьбі в Центрально-Східній Європі на політиків-емігрантів зі слов'янських земель Австро-Угорщини, намагаючись спочатку послабити суперника, а згодом завдати йому руйнівного геополітичного удару. Вже 3 липня 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку утворення об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи й незалежності. Багатьом слав'янським та балканським політикам у вигнанні на Заході роздавалися аванси й обіцянки (чимало з них були або несумісні, або нереальні) замість їхнього супротиву «німецькому імперіалізму». США, зокрема, тоді взяли курс на контрольований розпад Австро-Угорщини, і з

цією метою президент Вільсон та його радники неодноразово зустрічалися з представниками польської, чехословацької та південнослов'янської еміграції на Заході — І. Падеревським, Т.Г. Масариком, А. Трумбичем, які виступали за радикальне вирішення австро-угорської проблеми. Наприклад, 8 квітня 1918 р. у Римі зібрався Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, представники яких заявили про небажання жити далі в складі монархії і вимагали державної самостійності. Цікаво відзначити, що Українська парламентська репрезентація у Відні на чолі з Є. Петрушевичем виявилася єдиною політичною силою серед представників поневолених народів, що підтримала маніфест імператора Карла IV від 16 жовтня 1918 р. про наміри перетворення «двоєдиної держави» на багатонаціональну федерацію, сподіваючись на утворення українського коронного краю в Австрії.

Тому не дивно, що коли 27 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина нарешті звернулася до В. Вільсона з проханням про перемир'я на основі його «14 пунктів», президент США відповів, що ситуація змінилася і зараз однією лише автономією вже не обійтись⁴. І це було дійсно так, адже на той час в монархії вже почався хаотичний процес розпаду: національно-визвольні рухи переросли в демократичні революції. На середину жовтня практично всі народи Габсбурзької монархії створили свої національні ради, які з офіційної згоди Антанти проголосили їх незалежність. Зокрема, вже 11 жовтня про створення своєї держави заявили поляки. 27 жовтня 1918 р. Румунська Національна Рада Буковини заявила про розрив з монархією і висловила за об'єднання всієї Буковини з рештою румунських земель у єдину національну державу. 28 жовтня Чеська Національна Рада в Празі проголосила себе Тимчасовим урядом Чехословаччини, а два дні потому Словацька Народна Рада оголосила про державну незалежність і приєднання до Чехії. 29 жовтня Народне віче Хорватії також повідомило про розрив відносин із Австро-Угорщиною та входження Хорватії у державне об'єднання сербів, хорватів і словенців, і 1 листопада було засновано Королівство сербів, хорватів і словенців. 31 жовтня відбулася буржуазно-демократична революція в Угорщині (т. зв. «революція айстр»), яка 16 листопада стала республікою. 12 листопада у Відні тимчасові національні збори одногосно проголосили Німецько-Австрійську республіку. 13 листопада українці Галичини проголосили утворення Західно-Української Народної Республіки. 16 листопада було проголошено утворення незалежної Польської держави. 20 листопада було проголошено створення незалежної держави Румунії. 1 грудня 1918 р. Великі Національні збори Трансільванії заявили про приєднання до Румунії. По суті, як констатував відомий історик австрійської революції 1918 р. О. Бауер, «від 28 до 31 жовтня... закінчився

процес розпаду Габсбурзької монархії. Протягом цих чотирьох днів розвалилася на фронті армія, в тилу державною владою оволоділи нові національні уряди»⁵.

Отже, насамперед через воєнну поразку у Першій світовій війні дезінтеграційні процеси в імперії досягли апогею, і Австро-Угорська монархія розпалась. Останній міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін з приводу цієї історичної події у своїх мемуарах із сумом писав: «Не можу сказати, яким чином відбувся б розпад монархії, якщо б нам вдалося уникнути війни. Очевидно, не так жахливо, як це трапилося внаслідок теперішньої війни. Очевидно, повільніше і напевно без того, щоби вир війни поглинув разом із нами увесь світ. Ми змушені були загинути. Яким чином — могли обрати самі. Ми вибрали найжахливіший спосіб»⁶.

Водночас розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку, що супроводжувався складними процесами національного державотворення. Адже за Версальською системою договорів, укладених на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що у багатьох державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків не з власної волі (17 млн чоловік опинилися на землях не своїх держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи та процесів державотворення в новостворених країнах цими народами навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, піднята Першою світовою війною, не вщухала, тепер її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їх укладання було допущено стільки незадовільних компромісів, що не лише переможені, але й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки, паризькі миротворці, зокрема В. Вільсон, поклали великі надії на Лігу Націй (1919–1946 рр.), Статут якої за наполяганням президента США став складовою Версальського мирного договору.

Утім, як засвідчили подальші історичні події у міжнародному житті, Ліга Націй так і не виправдала надії, що поклалися на неї. І мабуть важко не погодитися з висновком відомого англійського історика Дж. Гренвілла про те, що «у 1919 р. у Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б занадто нереалістичним очікувати інших результатів»⁷. Ще більш категоричним щодо оцінки рішень Паризької мирної конференції був австрійський історик Еріх Цольнер, який у своїй «Історії Австрії» писав: «За важких післявоєнних умов, коли

державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення. Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможниць забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань... Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозову годину виявилися далекі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами»⁸. Унаслідок цього створений на Паризькій мирній конференції міжнародний порядок був внутрішньо суперечливим та провокував переможені країни на реванш і радикальний перегляд результатів Першої світової війни.

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то мабуть не було іншого такого регіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї Вудро Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини — в основному з числа слов'янських народів. Після тієї поразки, якої зазнали панівні нації — австрійці та угорці — сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії.

У Парижі союзники у відповідності до концепції «контрольованого розпаду Австро-Угорщини» намагалися видозмінити країни Центральної Європи таким чином, щоби були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували б права національних меншин (на жаль, ця норма мирних договорів поширювалася лише на нові держави), а також накладені так звані штрафні санкції на угорців та австрійців. Зокрема, «Республіка Австрія» (назва згідно з Сен-Жерменським договором. — *Авт.*) перетворилася на маленьку державу з населенням у 6,5 млн. осіб. Відповідно до мирного договору, як вже відзначалося, їй заборонялося вступати у союз з Німеччиною.

Утім, принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив по перевалу Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинилися в складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала «історичні» кордони, у межах яких у її складі опинилася Богемія й 3,5 млн. німецькомовних австрійців. Крім того, Чехословаччина і Польща, а також Румунія, поділили між собою тих українців, які проживали у Західній Україні.

Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику національну державу з населенням у 7,6 млн. осіб. Натомість 3,2 млн. угорців опинилися у складі Чехословаччини, Румунії і КСХС, перетворившись на етнічні меншини, хоча продовжували жити компактними колоніями і підтримувати зв'язки з батьківщиною. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегляду. «У той день, — пише з цього приводу відомий угорський історик Ласло Контлер, — коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешта. Цей день перетворився на кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хіба що з турецькими завоюваннями у XVI ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати, що лише ще більше озлоблювала серця угорців»⁹. Ці цілком природні національні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів — Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі, у 1920 р., утворили оборонний союз — т. зв. Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів.

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести і той факт, що поза нею залишилася Росія, що стало значним дестабілізуючим чинником у Європі. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування під інтернаціоналістськими гаслами викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило збройну інтервенцію на терени колишньої імперії Романових (1918–1920 рр.), а після її провалу — міжнародну ізоляцію радянської Росії. У свою чергу, прибічники світової революції — російські більшовики — вкрай негативно оцінювали нову систему міжнародних відносин.

Недосконалість і несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 рр. засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів і можливості утворити свої держави — бодай на частині національної території.

Щодо українців, то по відношенню до них це було, мабуть, особливо несправедливо. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у ній особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України. До того ж, українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська Україна, де

проживало близько 25 млн. українців, дала російській армії понад 3,5 млн. вояків із загального числа 15,5 млн., а із Західної України з 6,5 млн. українців до австро-угорської армії було мобілізовано понад 250 тис. (майже 9% від особового складу усїєї армії)¹⁰. По-друге, ще під час Першої світової війни в результаті Української революції на теренах Наддніпрянщини була утворена Українська Народна Республіка — УНР (7 листопада 1917 р.), а наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях стало проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві УНР і ЗУНР заявили про своє об'єднання у єдиній державі. Отже, український народ мав вагомї підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

Щоправда, на українських землях під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов'язані з захистом УНР та ЗУНР своєї молодї державності. Зокрема, агресія російських більшовицьких військ у січні 1919 р. примусила уряд УНР — Директорію — залишити Київ. У той же час ця агресія зміцнила позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої в Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, відбулася державна нарада для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням, з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої в цей час перебували на півдні України. Ці умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук компромісу з Антантою. 10 й 12 лютого 1919 р. повноважний представник УНР на мирній конференції у Парижі Г. Сидоренко адресував їй учасникам ноти, де йшлося про агресію більшовицької Росії проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків, й зажадав визнання державами Антанти й США незалежності УНР як «єдиного засобу встановлення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі», оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії.

Але проантантівська орієнтація Директорії не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки й навіть спричинила значні соціальні ускладнення, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А в травні 1919 р. польська армія генерала Ю. Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, за згодою Антанти почала наступ проти ЗУНР й у середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за

власну незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав виступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР проти більшовицького війська. Союзники 6 травня 1920 р. навіть тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі між Варшавою і Кремлем було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з більшовицькою Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договору, залишив дієву Армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч і була інтернована польською владою. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір між Польщею й більшовицькою Росією та маріонетковою УСРР. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР. Отже, Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Провина за це лягала й на паризьких миротворців. Адже ще у липні 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи і незалежності. А про українців, що проживали на своїх етнічних землях у складі чужих держав і боролися за свою незалежність, у заяві не йшлося.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували вимоги делегації ЗУНР у Парижі та виступи українських представників у інших західних країнах про природне право українського народу на самовизначення. 25 червня 1919 р. Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та введення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель — Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східно-галицького питання.

Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у Центрально-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р., вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію. Радянські Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним.

Отже, за наслідками Першої світової війни західноукраїнські землі з понад 12,3 млн. населення опинилися у складі нових національних держав — Польщі, Румунії й Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн. осіб¹¹. Водночас, українська проблема була важливим чинником державотворення й внутрішньополітичного життя цих країн протягом всього міжвоєнного періоду.

Разом з тим, як би не визначала остаточні кордони Антанта, але, як влучно зазначає знаний американський славіст польського походження П. Вандич у своїй синтетичній історії Центрально-Східної Європи, «нова й незалежна Центрально-Східна Європа вже існувала, хоча й була неспокійна, спустошена та внутрішньо поділена», і для народів регіону це була «важка незалежність»¹².

Дійсно, на національно-державне відродження країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни визначальний вплив мали фактори як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зокрема, важливу роль відіграли географічне середовище і встановлені переможцями нові кордони, соціально-економічний та культурно-освітній рівень населення, його етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція нововідроджених держав. На процеси міжвоєнного державотворення в країнах регіону значний вплив мали також такі внутрішні чинники, як боротьба за збереження мови, національно-культурних традицій, становлення національної інтелігенції та діяльність різних громадських об'єднань, виникнення й розвиток національних рухів та політичних партій, відмінності у їхньому баченні шляхів розвитку своїх країн, труднощі економічного плану й міжнаціональні проблеми тощо¹³.

Національне державотворення в Центрально-Східній Європі ускладнювалось також загальними тенденціями післявоєнного розвитку в Європі та

світі, адже 1918–1923 рр. були періодом нестабільності і хаосу. Національні й соціальні конфлікти, революції і реформи, загострення боротьби різних ідейно-політичних течій — консерватизму, лібералізму і соціал-демократії — та песимізм і кризова свідомість у середовищі європейських інтелектуалів, перегляд кордонів і створення нової системи міжнародних відносин, політична та економічна криза — все це впливало на становлення й розвиток нових держав. А згодом «велика депресія» 1929–1933 років поставила під питання саму природу капіталізму й західної демократії.

Головна проблема, що постала перед незалежними державами Центрально-Східної Європи, — якою буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, реакційна королівська влада вирішила це питання на свою користь військовою силою. По суті, те ж саме відбулося в Болгарії, яка вийшла з війни із значними людськими, територіальними і матеріальними втратами, зруйнованою економікою і соціальною напругою, і де монархічний режим тримався значною мірою на багнетах окупаційних військ, а також в Угорщині, де після буржуазно-демократичної 1918 р. і соціалістичної 1919 р. революцій було встановлено консервативний режим королівського регента адмірала М. Горті.

Дуже складно і суперечливо відбувався державний розвиток сербського, хорватського і словенського народів після їх об'єднання 1 грудня 1918 р. Прийняття 28 червня 1921 р. Відовданської конституції, яка проголошувала Королівство сербів, хорватів і словенців парламентською монархією, по суті узаконювало гегемонію великосербської буржуазії й землевласників і призвело до поляризації політичних сил в країні та загострення міжнаціональних відносин.

Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху й було запроваджене республіканське правління. Утім і в цих державах політична система формувалася й розвивалася у відповідності до національних традицій, соціальної та політичної активності окремих класів й прошарків, виявлених ними здібностей до політичної волі. У результаті політична система Чехословаччини, що склалася як буржуазно-демократична, продовжувала розвиватися у цьому ж річищі навіть після зсунення вправо у другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування «Града», а перший президент ЧСР Т.Г. Масарик виступає як загальнонаціональний авторитет. У II Речіпосполитій також відбулося поправління після травневого перевороту 1926 р., утім виразніше — у бік авторитарного режиму. Однак Юзеф Пілсудський, на протигагу Томашеві Масарикові, не став позапартійним арбітром, який об'єднує націю.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод і безробіття значно послалили соціальну активність і внутрішньополітичну боротьбу в країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави у листопаді 1918 р., тим не менше, залишало відкритим питання про її устрій та кордони. Найвищу владу в країні до скликання Законодавчого сейму обійняв як Тимчасовий Начальник Держави Юзеф Пілсудський. У країні склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії й угруповання претендували на владу і мали відмінні погляди щодо державного устрою, точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися будівництво державного апарату і розвиток конституційного процесу. Вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву «Малої Конституції» (20 лютого 1919 р.), згідно з якими законодавчу владу представляв сейм, а виконавчу — Начальник Держави спільно з урядом. 17 березня 1921 р. Законодавчий сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам — сеймові та сенату, виконавча — президенту та уряду. Конституція містила широкий перелік громадянських прав. Зокрема, за національними меншинами визнавалося право збереження національної самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речіпосполитої, що запроваджував парламентський устрій, систему представницького правління й засади організації адміністративного апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію і робив можливим поступ країни на шляху оздоровлення економіки, створення духовно-культурних засад польського суспільства і його демократизації. Утім, як засвідчив подальший розвиток Польської держави, він не усунув глибокі соціальні, національні та політичні проблеми, намагання розв'язати яких привело до згорання демократичних засад існування держави.

Незважаючи на те, що Румунією були максимально використані сприятливі перспективи, відкриті перед нею поразкою Четверного союзу у Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини (у результаті територія і населення країни зросли більш ніж удвічі, промисловий потенціал — у два з половиною рази), внутрішньополітичне становище країни у повоєнний час було нестабільним, що засвідчували, зокрема, часті зміни урядів (упродовж 1918–1922 рр. діяло сім урядів). Правлячі кола Румунського королівства були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 р. було запроваджено загальне виборче право, яке однак не поши-

рювалося на жінок. У 1921 р. парламент ухвалив закон про земельну реформу, реалізація якого розтяглася на багато років. За ініціативою Національно-ліберальної партії на чолі з прем'єром Й. Бретіану у березні 1923 р. була схвалена нова Конституція Румунії, яка визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, мав право розпускати парламент. Скасовувалась цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. Були декларовані рівні громадянські й політичні права для усіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії, які, щоправда, на практиці не виконувалися, особливо щодо українців Буковини.

Серед новопосталих держав Центрально-Східної Європи особливе місце у міжвоєнні роки належало Чехословаччині, яка найкращим чином скористалася результатами Великої війни. Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 р. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти перемир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької республіки і взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на засіданні Словацької національної ради у м. Турчанські Святі Мартін була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом з чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали національно-демократичною революцією, що поклала початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької республіки і позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські й словацькі землі. Утворювалися однопалатні Національні збори з представників усіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 р., які наступного дня на своєму першому засіданні одногосно обрали президентом республіки Т.Г. Масарика — провідника закордонної національно-визвольної акції з утворення Чехословацької держави, який ще перебував у США, і затвердили уряд на чолі з головою празького Національного комітету К. Крамаржем, що отримав назву кабінету «загальнонаціональної коаліції». У грудні 1918 р., після чотирьох років еміграції, до Праги з тріумфом повернувся президент-визволитель і засновник Чехословаччини Т.Г. Масарик — визнаний у світі політичний діяч, активний речник ідеї гуманної демократії, під керівництвом якого в республіці розпочалося будівництво парламентської демократії¹⁴.

Насамперед були розпущені місцеві національні комітети, проведені зміни адміністративного, поліцейського й судового апаратів і створено центральний держапарат. Почалося формування добровільних дружин з членів спортивних та молодіжних організацій. Міністр оборони В. Клофач розпочав створення регулярної армії, основу якої склали чехословацькі легіонери, що поверталися на батьківщину з Італії та Франції. Вже в лютому 1919 р. чехословацький уряд мав у своєму розпорядженні 100-тисячну армію, яку очолювали французькі та італійські генерали. Серед інших першочергових реформ, урядом у 1918 р. були скасовані дворянські привілеї і титули, узаконені свобода слова й друку, зборів та союзів і право на страйки, запроваджений восьмигодинний робочий день, ухвалені закони про державну допомогу безробітним, розширення соціального страхування тощо. Однією з основних була аграрна реформа. Зокрема, згідно з квітневим законом 1919 р., держава отримала право відчуження у громадське користування й передачі малоземельним селянам за викупу земельних володінь понад 150 га орної землі.

Щодо кордонів Чехословаччини, то вони, як вже зазначалося, були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами держав-переможниць з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Слід підкреслити, що засновники й провідники нової держави за активної підтримки Антанти чи не найкращим чином скористалися наслідками Першої світової війни. Вона об'єднала в межах своїх кордонів територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням — Закарпаття, яке взагалі не було зв'язане з чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами¹⁵. Загальна площа новоутвореної Чехословацької Республіки, визначена мирними договорами 1919–1920 рр., складала 140,4 тис. км². Тут проживало понад 13,6 млн. осіб, у тому числі 6,8 млн. чехів, 2 млн. словаків, 3,1 млн. німців, 745 тис. угорців, 461 тис. русинів-українців та 282 тис. представників інших національностей (поляків, румун, циган), тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини.

Таким чином, до складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце у світі за обсягом національного доходу на душу населення), що у ній понад 40% дорослого населення було зайнято в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% — у сільському господарстві. Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома

вага зайнятих у промисловості у Словаччини була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії. Отже, у центрі Європи постала нова багатонаціональна держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини, принципова засада утворення якої була досить суперечливою і відіграла врешті, незважаючи на активну й у цілому досить ліберальну національну політику властей, негативну роль в історії міжвоєнної Чехословаччини, що засвідчила, зокрема, мюнхенська трагедія 1938 р.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла зміцненню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягла саме Чехословацька республіка. В основу існування й розбудови ЧСР її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію «чехословакізму», парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів.

Щодо першої з цих ідейних настанов, то в офіційній трактовці ЧСР виникла як унітарна «чехословацька» держава, в якій дві «гілки» одного цілого — чехи і словаки — склали національно-політичну категорію «єдиний чехословацький народ». Разом з тим, у відповідності до цієї національної ідеї, чехи відігравали роль «державного народу», а рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. На цих засадах і будувалося громадянське суспільство республіки. Творці теорії «чехословакізму» розраховували, що в майбутньому мала постати й «етнічна єдність». Вони виходили насамперед з мовної близькості двох сусідніх народів, однак ігнорували суттєві відмінності їх історичного розвитку та культурних традицій. Концепція «чехословакізму», безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обґрунтування правомірності існування ЧСР та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 р. Конституції Чехословацької республіки. Вона визначала структуру державних органів, їх повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їх демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент — Національне зібрання, яке обиралось на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності і складалося з двох палат — палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб).

Воно обирало терміном на 7 років главу держави — президента з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд ЧСР, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними (складалися з представників від 4 до 9 партій), а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії.

Отже, згідно з конституцією, в ЧСР склався високий ступінь політичного плюралізму. В республіці налічувалося близько 50 політичних партій і об'єднань, що віддзеркалювало складний національний, соціальний і релігійний склад чехословацького суспільства. Так, у перших у ЧСР парламентських виборах 1920 р. взяли участь 23 політичні партії, у виборах 1925 р. — 29, а в 1929 р. — 19 партій. Але визначальну роль у суспільно-політичному житті республіки відігравали 8–10 партій. Серед них найчисельнішою (близько 300 тис. членів) і найвпливовішою була аграрна — Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян (з 1922 р.). Її представники входили до складу усіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. З аграріями найчастіше блокувалися Чехословацька національно-демократична партія, що нараховувала 70 тис. членів і виступала з право-консервативних позицій, та Чехословацька народна партія, що об'єднала декілька католицьких партій і мала широку соціальну базу на селі в Чехії та Моравії (13 тис. членів). У Словаччині найбільшим політичним впливом користувалася Християнська народна (людова) партія на чолі з А. Глінкою. Найвпливовішою серед німців республіки була Судетсько-німецька партія. Інші партії, що представляли інтереси німецької, угорської, русинсько-української національних меншин ЧСР, не відігравали суттєвої ролі в політичному житті.

На лівому фланзі чехословацького політичного життя провідне місце займала Комуністична партія Чехословаччини, що оформилася у травні 1921 р. після розколу Соціал-демократичної партії. Нараховуючи на момент створення близько 120 тис. членів, прийнявши під тиском Москви 21 умову вступу до Комінтерну та розколовши чехословацький профспілковий рух і підпорядкувавши собі новостворене Міжнародне профспілкове об'єднання («червоні» профспілки), у лавах яких перебувало 170 тис. осіб, КПЧ, особливо після обрання 1929 р. її генеральним секретарем вихідця з бідної селянської родини К. Готвальда — активного прибічника усіх більшовицьких догматів, перебувала у перманентній опо-

зиції до влади аж до заборони у 1938 р. Попри падіння своєї чисельності до 25 тис. членів на початку 30-х років, КПЧ завдяки своїй постійній критиці непопулярних законів і дій чехословацького уряду, непримирненість і послідовність у відстоюванні інтересів найбідніших верств населення мала у міжвоєнні роки доволі стійкий рейтинг серед виборців ЧСР: 10–13% електорату віддавали голоси на парламентських виборах за комуністів. Проте суттєвого впливу на політику держави КПЧ не мала.

Реальна політична влада у Чехословацькій республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання «Град» (від назви президентської резиденції — Празького граду), що склалося навколо президента ЧСР Т. Масарика та його найближчого учня й соратника Е. Бенеша і спиралося на впливові Національно-соціалістичну та Соціал-демократичну партії і масові громадські організації — Чехословацьке робітниче об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство «Сокіл». Роль неформальних урядів у різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади — так звана «П'ятірка» або «Вісімка», що склалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції. Їх найвідомішими членами були керівники політичних партій: аграрної — А. Швегла, народної — Я. Шрамак, соціалістичної — І. Стршибрний, національно-демократичної — А. Рашін (згодом — К. Крамарж), соціал-демократичної — Р. Бехіне (згодом — А. Мейснер). Ці органи підтримувалися керівництвом найбільших фінансово-монополістичних об'єднань країни, наприклад, президентом Живнобанку Я. Прейсом та ін.

У цілому, політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтації намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в ЧСР. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з врахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їх вимогам було, наприклад, ухвалення у 1927 р. закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях — адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їх складу й призначалася Прагою. Комуністи, у свою чергу, згідно з настановами Комінтерну, прагнули встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримувалися реформістського курсу й для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 р. І хоча

упродовж 1920–1930-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згортання парламентської демократії і розширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи і викликаній нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, утім за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, політичний устрій Чехословацької республіки мав чітко виразний буржуазно-демократичний характер, і вона залишалася однією з найбільш демократичних і стабільних країн регіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, й переобрання на пост глави держави у 1920, 1927 й 1934 рр. активного й послідовного будівничого держави «гуманної демократії» Т. Г. Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 р. на посаду президента ЧСР його соратника Е. Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади з самого початку утворення республіки була активна й на загал доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині, як вже зазначалося, понад третину населення становили національні меншини. Наприклад, представники національних меншин, обрані до чехословацького парламенту, мали право виступати в ньому і подавати різні апеляції рідною для них мовою. Втім, у цій сфері діяльності було особливо багато проблем і складних завдань, що випливали з умов приєднання до ЧСР нових земель та положень чехословацької конституції, в яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин як важливі умови розбудови демократичної і правової багатонаціональної держави. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до ЧСР, у свою чергу, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з чисельним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося в складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національних меншин. Все це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словацьчини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави двох багато в чому споріднених народів — чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької Республіки, адже завдяки цьому він визволявся від багатотисячного національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував

можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. В рамках бурхливого розвитку культурних процесів у республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, в Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я.А. Коменського, у Кошице — вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних у Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», який після утворення ЧСР перетворився на засіб підкорення Словаччини Прагою та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самобутність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку і потреб Словаччини. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один з лідерів аграрної партії М. Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 рр. був головою уряду ЧСР, або один із лідерів соціал-демократичної партії І. Дерер, який кількаразово був міністром у чехословацькому уряді.

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, очолюване відомим словацьким політиком В. Шробаром, що увійшов до першого уряду ЧСР, мало обмежені повноваження й невдовзі було ліквідоване. Наслідком адміністративної реформи 1927 р. стало утворення Крайового уряду в Братиславі, який однак не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління стали 79 невеликих округ, якими керували призначені й контрольовані пражським урядом службовці. Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від початку утворення ЧСР вели в Словаччині народна та національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейм та уряд тощо. Особливу активність у цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священиком А. Глінкою. У 1935 р., зокрема, напередодні виборів вона спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% голосів виборців. Словацьким

національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборчих кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Що стосується інших національних меншин, зокрема угорців та німців, то політика чехословацької влади щодо них була в цілому досить ліберальною й національно поступливою. Наприклад, у районах їх компактного проживання, де вони становили понад 20% усього населення, угорці та німці мали право користуватися рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. У Словаччині, наприклад, де мешкало понад 600 тис. угорців, у 1938 р. видавалося 65 угорських газет і часописів. Утім, в Об'єднаній угорській партії на чолі з графом Й. Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися з боку гортистської Угорщини напередодні Другої світової війни.

Ще більш радикальні античехословацькі настрої панували у середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 р. перетворюється на Судетсько-німецьку партію на чолі з К. Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику у національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії й земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн. німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їх партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів — 15,2%. Це, поряд з активізацією чеських та словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність у цілому перед серйозною загрозою й випробуванням¹⁵. Міжнародні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х рр., були не стільки наслідком помилок й непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації у республіці антидемократичних й авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку з боку Німеччини і Угорщини, та загострення міжнародних відносин у Європі в цілому.

Разом з тим, розвиток демократичної конституційної системи ЧСР у міжвоєнні роки, ефективне функціонування парламентаризму, попри всі труднощі й проблеми, сприяли широкій політизації та соціальному структуруванню чехословацького суспільства, становленню таких елементів громадянського суспільства, як багатопартійність, плюралізм, права людини тощо. Активна діяльність політичних партій, зокрема в напрямку захисту інтересів окремих соціальних і національних верств населення, сприяли зростанню політичної свідомості та політичної культури громадян Чехословацької республіки¹⁶.

Отже, майже всі конституції новоутворених країн Центрально-Східної Європи того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалося. У політичному житті країн регіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних з пошуками якогось альтернативного «третього шляху» суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і «класові битви», і «дикий капіталізм». Ця альтернативна модель варіювалася у різних країнах, але загалом мала характер консервативний і традиціоналістський.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. Адже характерною особливістю державотворчого процесу в цих країнах у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення. У Румунії, а також у Польщі, уряди проводили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, зокрема українців. Навіть у найдемократичнішій з країн регіону Чехословаччині з кінця 20-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські — серед угорців та автономістські — серед закарпатських русинів-українців.

Але найбільшою трагедією новоутворених держав Центрально-Східної Європи було те, що в міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, які прагнули світового панування — комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її

наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі — дотримуючись хронології: у більшовицькій Росії, гортистській Угорщині, фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою, і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі і були її важливою складовою, але водночас і найбільш слабкою її ланкою.

¹ *Тейлор А.Дж.П.* Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. — Львів, 2002. — С. 256–259.

² Див.: Велика Війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 66–67.

³ Див.: Перша і друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія. — К., 2014.

⁴ Див.: *Фісанов В.П.* Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). — Чернівці, 1999.

⁵ *Бауэр О.* Австрийская революция 1918 года. — М.–Ленинград, 1925. — С. 92.

⁶ Цит. за: Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. — Ужгород, 2010. — С. 23.

⁷ *Гренвилл Дж.* История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворов. — М., 1999. — С. 134.

⁸ *Еріх Цюльнер.* Історія Австрії / Пер. з нім. — Львів, 2001. — С. 487.

⁹ *Контлер Ласло.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. — М., 2002. — С. 446.

¹⁰ *Віднянський С.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал (Київ). — 2004. — № 9. — С. 7–15.

¹¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 331.

¹² *Пьотр Вандич.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К., 2004. — С. 248–249.

¹³ Див.: *Алексієвець Л., Алексієвець М.* 95-річчя державного відродження слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — Вип. 12. — Тернопіль, 2013. — С. 14–22.

¹⁴ Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. — М., 2005. — Кн. 1. — С. 105–135.

¹⁵ *Бибо Иштван.* Нищета духа малых восточноевропейских государств // Венгерский меридиан (Будапешт). — 1991. — № 2. — С. 52–53.

¹⁶ Див.: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університету. — Львів, 2001. — С. 424–430.

В статье рассматривается влияние Первой мировой войны на активизацию национально-освободительной борьбы народов Центрально-Восточной Европы, формирование идеологий национальной государственности, общие черты и особенности государственного строительства в регионе, в частности в Чехословакии, у межвоенный период.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Центрально-Восточная Европа, национально-освободительная война, становление национальных государств.*

The article considers the impact of the First World War to intensify the national liberation struggle of the peoples of East Central Europe, the formation of ideologies of national statehood, common and specific features of state building in the region, particularly in Czechoslovakia, in the interwar period.

Keywords: *World War I, Central and Eastern Europe, the national liberation war, the emergence of nation-states.*